

УДК 323.1

Лазарович М., Лазарович Н.

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНА СПЕЦИФІКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА СТРАТИФІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Досліджено основні тенденції зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України. З'ясовано етнічне співвідношення мешканців міст і сіл. Визначено особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та соціальної структурованості серед українських етносів.

Ключові слова: національна меншина, чисельність, розселення, соціальна структурованість, місто, село.

Населення України з найдавніших часів відзначалося багатоетнічним складом. Поруч із українцями тут мешкали й представники низки інших національностей, які різнилися походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їх частка в складі населення України, як і їхня абсолютна кількість ніколи не були стабільними.

Зростання поліетнічності українських теренів значною мірою було спричинене колонізаційною політикою Російської та Австро-Угорської імперій, у складі яких вони тривалий час перебували. Зокрема, Західна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. стала однією з найбільших поліетнічних територій Європи [27, 74; 7, 93–94]. Значним був відсоток нацменшинного населення і в Наддніпрянщині, де він у понад чотири рази перевищував відповідний показник сусідніх російських губерній [31, 11]. Такі обставини загострювали національні відносини в Україні, що особливо проявилось в період українських визвольних змагань початку XX ст.

Важливим у контексті зазначеного є дослідження чисельності й розміщення іноетнічного населення на території України, його виробничої зайнятості та суспільного поділу праці. Дана проблематика не повно відображена в історіографії і потребує подальшого розроблення.

Серед сучасних досліджень окресленої проблеми насамперед слід відзначити праці таких науковців, як В. Ботушанський, О. Донік, В. Кабузан, О. Калакура, І. Лісевич, С. Макарчук, І. Монолатій, В. Наулко, О. Рафальський, М. Чумак. Окремі аспекти питання висвітлено в дослідженнях О. Буравського, В. Гвоздика, І. Задерейчука, А. Кіссе, М. Костюка, Н. Кривця, І. Міронової, С. Петкова, Л. Потапчика, О. Суліменка та ін. Важливою для вивчення питання є також колективна монографія «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект».

На початку ХХ ст. все населення України складалося з понад двадцяти етнічних груп, розселених переважно компактно [14, 106]. Детальний аналіз етносоціального стану на етнічних українських землях напередодні Першої світової війни зробив основоположник української соціології М. Шаповал у роботі «Велика революція і українська визвольна програма», який спирався на дослідження своїх попередників. За відповідний момент він взяв обрахунки про українське населення на 1914 р. Відповідно до його даних, які, як зауважив професор В. Солдатенко, досі ніхто не спростував [46, 4], на етнічних українських землях Правобережної України (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини Мінської і Гродненської губерній, Холмщини, Бессарабії), Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини), Степової України (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля), Західної України (за станом до Першої світової війни – Галичина, Буковина і Підкарпаття), що охоплювали територію в 739 161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%), 435 540 волохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39 400 вірмен (0,1%). Трохи більше 1% становили представники інших національностей [52, 6–7].

Отже, найчисленнішою національною меншиною України були росіяни. Їх найбільші масиви на сучасній території України виникли приблизно в XV–XVII ст. у Слобідській Україні. «Службово-ратні люди» отримували там приміські слободи. Низку поселень заснували донські козаки, а також вихідці з південноросійських губерній. Донське козацтво відіграло помітну роль у заселенні східної Слобожанщини і в пізніший період – на початку XVIII ст. Тоді там були утворені відомі Чугуївські військові поселення переважно з росіян [31, 12]. Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Московської держави у XVI – на початку XVII ст. сприяло появі там російських поміщиків та іншої московської людності.

З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян передусім на Лівобережжя, в Причорномор'я і Крим, зумовлена двома

чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів [45, 65], які шукали порятунку від релігійних переслідувань на батьківщині. Якщо у 1678 р. в південному регіоні зафіксовано 27 тис. росіян (6,7% населення краю), то в 1719 р. – вже 72 тис. На Лівобережжі в той час налічувалося 40 тис. росіян [25, 156].

Після зруйнування Запорозької Січі й ліквідації Гетьманщини російська експансія набула характеру добре спланованої довготривалої політики, що тривала протягом двох століть [45, 65]. З останньої чверті XVIII ст. значні російські поселення з'явилися в Новоросії, Бессарабії і на Буковині, причому мала місце як урядова, поміщицька колонізація, так і стихійне заселення [31, 12]. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії росіяни з'явилися і в цій частині України. В 1795 р. їх кількість там становила 4 тис. осіб [25, 156].

Упродовж першої половини XIX ст. кількість росіян в Україні зросла більш ніж на 1 млн осіб і досягла в 1858 р. 1 млн 407 тис. осіб. Порівняно з 1794 р. їх частка на Півдні збільшилася з 19,07 до 21,6% населення краю (1 млн 63 тис. осіб), на Лівобережжі – з 5,22 до 6,1% (301 тис.), на Правобережжі – з 0,11 до 0,6% (33 тис.) [25, 156; 14, 101].

Особливо інтенсивно зростала чисельність російського населення у зв'язку зі зародженням капіталістичних відносин, які вели до розвитку промисловості і транспорту, спорудження металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Регіоном швидкого і активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально-Промислового та інших районів Росії, став Донбас. У 1890–1930 рр. головним чином сюди переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян, що оселилися по містах і промислових центрах. Це, звичайно, згодом привело до змін в національному стані посідання українців Донбасу в бік зменшення [18, 148–149]. Згідно з усеросійським переписом населення 1897 р., все населення Донбасу (Донецька і Луганська обл.) становило 687,3 тис., у т. ч. 55,2% українців та 26,2% росіян [21, 104]. Загалом в Україні в той час нараховувалося 4 млн 636 тис. росіян [25, 156]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони становили понад 8% населення України, більшість з них проживали у містах Півдня та Слобожанщини [45, 65].

Значну частину російських переселенців в Україні становили старообрядці, які опинилися у районах прутсько-дністровського межиріччя і Хотинського повіту Північної Буковини, а також у Бессарабії. Наприкінці XIX ст. у Бессарабії нараховувалося 30 тис. старообрядців [31, 12]. За правовими нормами Австро-Угорщини, вони вільно сповідували віру, засновували окремі села і вели господарство, користуючись тими правами, що мали інші етнічні групи [45, 65].

На 1916 р. із загальної кількості населення в українських губерніях Російської імперії, яка дорівнювала 35,470 тис. осіб, росіяни становили близько 3,5 млн (9,9%) [31, 11].

Початок присутності євреїв на українських теренах сягає ще дохристиянських часів, коли вони прибули до Криму та на східне побережжя Чорного моря. З Криму і Кавказу єврейство розселялося пізніше в долинах Волги і Дону, де в VII–X ст. існувала Хозарська держава, заснована тюркськими племенами. Після перемоги великого князя київського Святослава в 964 р. над хозарами, їхня держава незабаром перестала існувати, і єврейське населення розійшлося по Криму, Кавказу, а частина потрапила до Русі-України. Найбільше євреїв проживало в Києві, де навіть була окрема ділянка «Жидове» [43, 670].

Занепад княжої держави на українських землях та захоплення їх агресивними сусідами збіглися за часом із переслідуванням євреїв на Заході. В XIII–XV ст. їх виганяли з майже всіх західноєвропейських країн – причини крилися як у релігійній нетерпимості католицької церкви, так і прагненні молоді місцевої буржуазії, яка вела боротьбу за своє утвердження, позбавитися єврейських конкурентів. Останні змушені були втікати до Східної Європи, головним чином у Польщу, а звідти – в Україну. Наприкінці XVI ст. у Польщі проживало 75 000 євреїв, у Великому Князівстві Литовському – 27 000; понад 1/3 із них мешкали на українських землях [43, 670]. До середини XVII ст. кількість українських євреїв, за даними Ш. Еттінгера, зросла до 51 тис. На середину 1760-х років вона склала понад 280 тис. осіб [50]. Більшість серед переселенців становили т. зв. ашкеназі, тобто європейські євреї, які розмовляли на їдиші [12, 59] – одному з діалектів германської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Після загарбання Росією переважної більшості українських земель останні опинилися в складі т. зв. смуги осілости (1791–1917) – території компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначеній царським урядом для запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. З 9 українських губерній до неї увійшли 8: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська [24, 369].

Наприкінці XVIII ст. посилилась єврейська колонізація Півдня і Причорномор'я України. З другої половини XIX ст. єврейський елемент стає домінуючим у низці південних міст і містечок, насамперед в Одесі [45, 70], де, згідно з переписом 1897 р., майже третина міського населення вважала рідною мовою їдиш і понад третину – сповідувала юдаїзм [40, VI, VII]. Тоді ж, після деяких змін у законодавстві у 1849 р., євреї розселилися у південно-східну частину України [31, 13].

Упродовж XIX ст. чисельність єврейського населення істотно зроста. Якщо між 1820 та 1880 рр. загальна кількість населення Російської імперії збільшилася на 87%, – число євреїв зросло на 150%. Ще швидшим цей процес був на Правобережжі, де кількість єврейського населення з 1844 до 1913 р. збільшилася на 844%, тоді як загальноімперський приріст становив лише 265%. Такі надзвичайно високі темпи дослідники пояснюють тим, що юдейська релігія освячувала багатодітні родини, євреї дотримувалися гігієнічних норм, менше потерпали від голоду, воєн та епідемій, а також меншою дитячою смертністю завдяки самопомозі єврейської громади й наявності своїх лікарів [48, 303]. Із 5,2 млн євреїв імперії кінця XIX ст. понад 2 млн мешкали в Україні. При цьому якщо в імперії вони склали 4% населення, то в Україні – 8, а на Правобережжі – 12,6% [48, 245]. Згідно з «Енциклопедією українознавства», в означений період у підросійській Україні проживало 2 245 тис. євреїв або 7,4% [43, 675] до всього населення краю.

Значно зросла в чисельності єврейська національна меншина й на західноукраїнських землях в складі Австро-Угорщини, де вона за кількісними показниками стала другою після поляків. Появившись на території краю ще в середині XIII ст., єврейське населення вже в період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. На 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини, до середини XIX ст. їх частка постійно збільшувалася, а потім стабілізувалася на рівні 12–13% [31, 46]. На Північній Буковині основна маса єврейського населення з'явилася вже після окупації краю Австрією. За півстоліття, з 1857 до 1910 р., його кількість зросла тут утричі [31, 48]. На 1900 р. у Західній Україні єврейське населення нараховувало бл. 757 тис. осіб. Основна маса їх проживала в Східній Галичині – 613,8 тис. або 12,96% населення краю, а також на Закарпатті – 75 тис. (14%) і Північній Буковині – 68,1 тис. (14%) [31, 46, 48]. Дещо інші дані подає «Енциклопедія українознавства», відповідно до якої в 1900 р. на українських землях Австро-Угорщини проживало 730 тис. євреїв (13,0%), у т. ч. в Східній Галичині – 610 тис. (12,8%), Буковині – 65 тис. (15,6%), Закарпатті – 55 тис. (11,2%) [43, 675]. До 1910 р. кількість східногалицького єврейства зросла на 6,46% – до 657,64 тис. осіб. Це був найменший приріст порівняно з поляками (19,65%) і українцями (9,14%) [23, 266, 267]. Професор С. Марчук таку невідповідність пояснює вищою інтенсивністю єврейської еміграції.

Загальна кількість єврейства в межах сучасної України наприкінці XIX ст., за підрахунками В. Кабузана і В. Наулка, становила 2 615,3 тис. (8,9%) [12, 61] («Енциклопедія українознавства» подає дещо вищі дані – 2 680 тис. (9,3%) [43, 675]), поступаючись за цим показником лише україн-

нням. На всіх же українських етнографічних землях в означений період проживали близько 3 млн євреїв [43, 675; 19, 96] – це було найбільше єврейське зосередження у світі, яке охоплювало бл. 30% світового єврейства [43, 675]. На початку ХХ ст. на території України розселилася майже половина всіх євреїв Європи [14, 104]. Щоправда, в роки Першої світової війни їхня кількість дещо знизилася і на 1 січня 1916 р. становила 2 463 тис. осіб [31, 12].

Третьою за чисельністю національною меншиною України були поляки, пращури яких ще за часів Київської Русі почали селитися на її західних землях. Перша відносно організована хвиля польського переселення на територію України припадає на другу половину XIV ст., коли після завоювання Галицько-Волинської держави Польща захопила Галичину. Наприкінці XIV – XV ст. до останньої було долучено Холмщину, Західне Поділля і Волинь. Після Люблінської унії 1569 р. поляки отримали доступ до решти українських земель Правобережжя. Українська національно-визвольна революція середини – другої половини XVII ст. на деякий час пригальмувала польську інвазію, однак із поразкою наприкінці століття визвольних змагань на Правобережжі цей процес відновився з новою силою.

Кардинально змінився характер переселенського процесу з польських земель наприкінці XVIII ст., тобто після того, як було ліквідовано і українську і польську державність, а їхні землі потрапили під владу кількох держав, насамперед Російської та Австрійської імперій. У результаті, за трохи більше як століття – з 1795 до 1909 р. польська частка в населенні України знизилася з 10 до 6,4% [48, 244]. На Сході міграція поляків в основному була спрямована в українське Причорномор'я – т. зв. Новоросію, де царський уряд розпочав масову колонізацію, і де, відповідно, діловим людям можна було добре заробити. Невдовзі до потужного польського представництва аристократії та буржуазії додалося й чимало їх одноплемінників із робочого люду. Так з'явилися численні польські колонії в Одесі, Миколаєві, Херсоні, в Криму [22, 44]. Впродовж XIX ст. питома вага поляків у Причорноморській смузі зросла з 0,1–0,3 до 2% [14, 101].

Традиційно великим був вплив поляків на Правобережжі, де він зумовлювався не стільки їх кількістю – лише 500 тис. у середині XIX ст., як багатством і впливом їхньої еліти. У 1850 р. бл. 5 тис. польських землевласників володіли 90% землі та 1,2 млн кріпаків цього регіону [48, 244]. Зі скасуванням кріпосного права та прискоренням розвитку капіталізму в Російській імперії активізувався приплив капіталу і робочої сили з Польщі й у райони Середнього Придніпров'я та Донбасу. Загалом, згідно з розрахунками І. Лісевича, на початку 60-х років XIX ст. польське населення в підросійській Україні складало близько 480–485 тис. осіб [22, 44]. Щопра-

вда, перший перепис населення Російської імперії 1897 р. зафіксував в Україні зменшення кількості поляків до 388,6 тис. (1,7% від загальної кількості населення). Деякі дослідники вважають цю цифру явно заниженою і мотивують її побоюванням значної частини населення оприлюднювати своє походження [22, 45]. Зокрема, О. Калакура на основі того ж перепису населення 1897 р. підрахував, що в підросійській Україні мешкало понад 476 тис. осіб, які визнавали рідною польську мову [13, 102]. В подальші роки кількість поляків в Україні зростала, сягнувши до початку Першої світової війни близько 600 тис. осіб (майже 2,5% від загальної кількості населення) [22, 45]. Однак уже на 1 січня 1916 р. «Статистический ежегодник» подав цифру більш ніж на чверть меншу за попередню – 445 тис. [31, 12]. Імовірно, що, як і в 1897 р., з відомих причин вона була заниженою.

Значно більше польського населення проживало на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини. Воно було найчисельнішою етнічною групою після українців, які становили понад дві третини населення краю, і на 1900 р. налічувало бл. 1,1 млн осіб (19,1%) [31, 44]. Переважна більшість поляків проживала у Східній Галичині – 1 074,8 тис. (22,7%) (без переважно польського за населенням Бжозівського повіту) [23, 265]. В Північній Буковині в цей час мешкало 20,3 тис. поляків (4% населення краю). Їх поява була пов'язана з перебуванням Буковини у складі Галицької губернії (до 1849 р.), купівлею маєтків польськими землевласниками та будівництвом залізниць, управління якими здійснювала польська адміністрація в Станіславові [31, 46].

До 1910 р. кількість східногалицьких поляків зросла на 19,65% (українців – лише на 9,14%) – до 1 285,9 тис. осіб (24,48% населення краю) [23, 266, 267], буковинських – на 6% – до 30,3 тис. осіб [31, 46].

Загалом, як підрахував О. Калакура, на межі ХІХ–ХХ ст. на українських землях, що перебували у складі Російської й Австро-Угорської імперій мешкало близько 1,9 млн поляків [13, 100, 115]. До 1914 р. їх кількість зросла до 2,08 млн поляків (4,5% населення України) [52, 7].

Важливим чинником міжнаціональних відносин було німецьке населення. Перші писемні відомості про його поселенців в Україні датуються кінцем Х ст. Після монголо-татарської навали 1240–1241 рр. посилюється приплив німців на західноукраїнські землі, їх заохочували різними привілеями галицько-волинські князі для допомоги у відбудові зруйнованих міст, розвитку торгівлі і ремесел. У литовсько-польську добу німецькі колоністи з'явилися на Волині й Поділлі, а в ХVІ – першій половині ХVІІ ст. – в Наддніпрянщині і Лівобережній Україні.

Із останньої третини ХVІІІ ст. німецька колонізація поступово набуває системного характеру. Перші шість компактних поселень були засно-

вані в 1767 р. поблизу Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевця. Після знищення Запорозької Січі її землі в 1789–1790 рр. заселили представниками менонітської релігійної громади. На початку ХІХ ст. на південь України прибули вихідці з Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейня, Західної Пруссії, інших німецьких земель [44, 1770]. Вони заселяли переважно Таврійську, Катеринославську, Херсонську губ., а після завоювання Росією Бессарабії й її землі.

Темпи зростання німецьких колоній, зумовлені пільговими умовами, наданими царським урядом, були вражаючими. Так, якщо в 20-ті роки ХІХ ст. в Херсонській губ. було 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, то в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колоній [31, 14]. У 1914 р. в чотирьох південних губерніях налічувалося 966 колоній [44, 1771, 1772]. Зі зростанням кількості колоній збільшувалась і чисельність населення: за перші 20 років – у 8 разів, а до 1857 р. – в 25 разів (майже 140 тис. осіб). Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього розселення, однак у різних пропорціях. Упродовж 1815–1857 рр. їх частка в Таврійській губ. збільшилася втричі – з 2,42 до 6,32%; у Херсонській – у півтора раза, з 3,54 до 4,52%; у Бессарабії – з 2,13 до 2,30%; Катеринославській губ. – з 0,6 до 2,28% [14, 105]. Якщо в 1897 р., відповідно до перепису населення, на півдні України проживали 377,8 тис. німців [17, 417], у т. ч. в Херсонській губ. – 123 453 (4,52%) [39, VII], Катеринославській – 80 979 (3,83%) [33, VIII], Таврійській – 78 305 (5,4%) [37, V] осіб, то до 1911 р., згідно з німецькими джерелами, їхня кількість зросла до 489 тис. У 1914 р. в Південній Україні (без Кубані) проживало 467 тис. осіб [44, 1770]. Останні дві цифри викликають певні сумніви, оскільки незрозумілим є скорочення кількості німецького населення за три роки на 22 тис. осіб.

Другим за чисельністю регіоном компактного проживання німців в Україні стала Волинь. Заселення її земель у 30–60-ті роки ХІХ ст. насамперед було викликано польськими повстаннями 1830–1831 та 1863 рр. Оскільки під час цих подій німці зайняли вірнопідданську позицію стосовно російського престолу, то зазнали переслідування з боку повсталих, зокрема в Царстві Польському, і змушені були шукати притулку на Волині, де польське повстання придушили швидше [9, 31]. Якщо у 1860 р. там налічувалося 4–5 тис. німців, то з 1883 р. їх чисельність зростає: за переписом 1897 р. – 171 331 [9, 36], в 1914 р. – 200–240 тис. осіб (у т. ч. в Житомирському повіті – 66 000, Новоград-Волинському – 53 000, Луцькому –

43 000, Володимир-Волинському – 22 000, Дубнівському – 10 000 осіб), а разом із Холмщиною – 276 000* осіб [44, 1770].

Поза Південною Україною і Волиню німецька присутність на українських землях Російської імперії була незначною і становила перед Першою світовою війною близько 54 000 [44, 1770]. Згідно з даними перепису 1897 р., у Київській губ. проживало 14 707 (0,41%) [34, XI, 89], Подільській – 4 069 (0,13%) [35, III, VI, 99], Полтавській – 4 579 (0,16%) [36, XVIII, 101], Харківській – 9 080 (0,36%) [38, XIV], Чернігівській – 5 306 (0,23%) [41, XII, 113].

Загалом у Наддніпрянщині в 1897 р. проживало 491 869 німців (2,1% всього населення) [9, 36]. До 1914 р. їхня кількість зросла до 797 000 осіб (2%) [44, 1770]. Однак, уже за перших півтора роки війни німецьке населення зменшилося на більш ніж 230 тис. і на 1 січня 1916 р. налічувало 565 тис. осіб [31, 12].

На західноукраїнських землях німецька колонізація активізувалася після їх входження до складу Австрійської імперії. Вона була пов'язана з германізаційними тенденціями Відня, припливом німецької бюрократії до міст та заснуванням німецьких сільських колоній, які мали поліпшити агрокультуру краю. Щоправда в Галичині колонізація, насамперед сільська, масовою не стала, оскільки гальмувалася аграрним перенаселенням місцевості. Як наслідок, на початку ХХ ст. більшість із 249 німецьких поселень – це присілки й невеликі села.

Першими німецьким колоністами в Галичині були вихідці з Бадену, Вюртенбергу, Гессену і Пфальцу. Вони селилися головним чином на Передкарпатті – в Стрийському, Долинському, Дрогобицькому, Станіславівському, Коломийському, а також у Львівському і сусідніх Городенському, Жовківському, Рава-Руському, Кам'янка-Струмилівському та деяких інших повітах [44, 1772–1773]. На середину ХІХ ст. в Галичині проживало 93 387 осіб німецької національності [29, 12]. Проте після запровадження автономії у Галичині (1861), переходу її адміністративного апарату до поляків та заміни урядової німецької мови на польську, частина німецької бюрократії виїхала з Галичини, деякі з тих, що залишилися, були полонізовані. Як наслідок, у 1900 р. в Східній Галичині проживало 60,8 тис. [31, 49], у 1914 р. – 47 тис. німців (0,9% всього населення) [44, 1773].

Порівняно з Галичиною, на Буковині через слабке заселення краю німецька колонізація була інтенсивнішою. Її основними об'єктами стали міста, які дедалі більше набували німецького характеру. Проте, як показує

---

* Незрозуміло, за якими критеріями автор статті «Німці на Україні», поміщеній в «Енциклопедії українознавства», вирахував спільну кількість німецького населення на Волині та Холмщині – 276 000 осіб? Адже в 1914 р., за його даними, на Волині проживало 200–240 тис. німців, на Холмщині – 31,5 тис. [44, 1770]. Разом – це 271,5 тис. осіб.

аналіз кількісних даних німецького населення, в українській частині Буковини воно також скорочувалося. Так, якщо в 1900 р. там проживало 29,3 тис. німців [31, 49], то в 1914 р. – лише 21 тис. (4,6% всього населення) [44, 1773].

Найменше німців мешкало на Закарпатті, де колонізацію започаткували головним чином вихідці з Нижньої Саксонії ще в XII–XIII ст. До початку XX ст. німці та австрійці становили в Закарпатті три групи: 1) швабсько-франконські переселенці в районі Мукачєвого; 2) австрійці в долині ріки Терєсєви – вихідці 70–80-х рр. XVIII ст. із Зальцбурга і Штирії; 3) німці з Чехії та Словаччини в районі Рахів–Ясиня і в селах басейну Латориці, північніше Мукачєвого [25, 19–20]. У 1914 р. кількість німецького населення становила трохи більше 10 тис. осіб [44, 1773].

Усього напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. німців (1,9% всього населення), в т. ч. 797 тис. у Російській імперії і 78 тис. в Австро-Угорщині*.

Окрім кількісних і регіональних відмінностей, етнічні суб'єкти України помітно різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, інші – в селах [27, 75]. Зокрема, згідно з переписом 1897 р., майже цілковито (94,15%) в містах і містечках Російської імперії були згруповані євреї, які становили 15,64% усього міщанського стану [32, XVI, LVIII]. Щоправда, в Україні їхні показники були дещо скромнішими – лише 66,2% наддніпрянських євреїв проживали в містах [52, 4]. Частка єврейського міського населення становила: у Волинській губ. – 50,8%, Подільській – близько половини, Бессарабській – 37%, Херсонській і Київській – близько 30% [32, XVII].

Істотнішим було представництво євреїв у західноукраїнських містах – 75,8% [52, 4]. Зокрема, у Львові, за матеріалами перепису 1910 р., їхня частка серед усього населення міста становила близько 25% [23, 266]. Щоправда, до 1918 р. цей показник зменшився до 20% [13, 137].

Концентрація в містах, головним чином великих, була однією з особливостей розселення в Україні й росіян. З одного боку, це було викликано індустріалізацією та пов'язаним із нею впливом туди пролетарського елемента з Росії. З іншого – з моменту втягнення українських земель в імперську орбіту міста втрачали національне обличчя, перетворюючись в адміністративні і військові центри, де домінували росіяни зі своєю мовою і культурою [48, 242–243]. Зі всього російського населення, яке мешкало у Великій Україні, 54% проживало в містах [52, 14].

---

* Автор статті «Німці на Україні», поміщеній в «Енциклопедії українознавства», помилився в розрахунках і, оскільки на західноукраїнських землях проживало не 75 тис. німців [44, 1773], а 78, – загальна кількість їх в Україні становила 875 тис. осіб.

На відміну від євреїв і росіян, переважна більшість німецького населення мешкала в сільській місцевості [32, XII]. Однак, якщо загалом у європейській частині Російської імперії в містах проживала чверть (23,3%) німців [32, XII], то в Наддніпрянщині – лише десята частина їх [44, 1772]. Найбільше – в Одесі (1897 р. – 10,2 тис. осіб) [40, VI].

Серед західноукраїнських міст найбільше німців проживало в Чернівцях і їх околицях – у 1914 р. близько 14 тис. осіб. Столиця Буковини стала найбільшим зосередженням німців на всіх українських землях і єдиним містом України, яке мало німецьке обличчя [44, 1773]. Що ж до галицької столиці – Львова, то там у 1914 р. проживало 5,9 тис. німців [44, 1773].

Незважаючи на те, що майже 93% польського населення України на початку ХХ ст. пов'язували своє життя з сільською місцевістю [13, 90], його присутність у деяких містах, насамперед на західноукраїнських землях, була істотною. Зокрема, Львів, за матеріалами перепису 1910 р., став містом, у якому співвідношення між польською й українською частинами населення виглядало як 72,85 : 27,15 на користь поляків. Частка поляків серед усього населення міста становила 53,87% [23, 266]. На 1918 р. останній показник зріс до 62% [13, 137]. У Чернівцях на початку 1910-х років польська меншина становила 17% мешканців міста [3, 52].

У європейській частині Російської імперії відсоток міщан-поляків, згідно перепису 1897 р., становив 15,28% [32, LVIII]. Порівняно численними були поляки і в містах підросійської України. Так, якщо їхня частка серед населення Волинської губ. становила 6,2%, то в містах цієї губернії 7,6% [32, LVIII].

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо є дані про виробничу зайнятість та суспільний поділ праці серед етносів України. Так, соціальна структура росіян-переселенців на перших порах була зумовлена головним чином потребами військового утримання території за Росією. Переважала т. зв. державна колонізація – переселення різних категорій «службово-ратних людей», які відбували там військову службу, отримуючи за це приміські слободи і землі за межами поселень [11, 597]. З часом із цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яке постійно поповнювалося новими російськими переселенцями і слугувало опорою імперської політики в краї [25, 155]. Зростає відсоток військових поселенців – державних селян, які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідну кількість солдат [11, 597].

З другої половини ХVIII ст. посилюється поміщицька колонізація – переселення російських поміщиків, котрі отримували величезні наділи землі в Україні, закріпачених селян із різних губерній Росії. Згодом дедалі

помітнішу роль у формуванні російського населення України відігравала «вільна» колонізація, що складалася переважно з селян-втікачів із російських губерній [25, 155]. Наприкінці XIX ст., з розвитком капіталістичних відносин, істотно збільшився приплив росіян у міста і на промислові об'єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії [11, 597].

На 1 січня 1916 р. найбільше російського населення в Україні працювало в сільському господарстві – 60% та промисловості – 21,5%. Порівняно високою була частина росіян, зайнятих в адміністрації – 3,5% і збройних силах – 1,4%. Вона відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій російського населення у політичному житті. 4,4% росіян було зайнято на приватній службі, 3 – у торгівлі, 2,3 – мали особисті доходи і підмоги, які включали прибутки від т. зв. вільних професій – лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги, 2% – на транспорті тощо [47, 70].

Найсвоєріднішою професійною структурою серед нацменшин відзначалися євреї. Їхні традиційні заняття виявилися законсервованими жорсткими умовами смуги осілості. За рішенням царату, євреям були дозволені тільки певні види господарської діяльності [20, 75]. Зокрема, мешканці містечок могли займатися посередницькою торгівлею між містечком і навколишніми селами та певними видами ремесла [6, 166]. Основна ж маса євреїв, яка проживала в сільській місцевості, займалася сільським господарством, орендою переробних підприємств, дрібною торгівлею, ремеслом тощо [26].

Таке становище привело до того, що у відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою [31, 47]. Так на початку XX ст. з 5 млн російського єврейства майже 59% займалися виключно торгівлею [20, 75]. У Великій Україні на 1 січня 1916 р. цей показник становив близько 39% [47, 70], у Східній Галичині на початку XX ст. – 29,4%, або 74% усіх зайнятих у торгівлі краю [31, 47]. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті єврейські купці склали 48% від усього самодіяльного населення [26].

Критичне ставлення українського населення, особливо в Галичині, викликала діяльність тих кіл єврейства, котрі займалися різноманітними фінансовими операціями. Дослідники відзначають, що єврейські посередники, орендарі й шинкарі тримали у повній залежності українське село. Лихварський визиск селянства, споювання селян та нищівне господарювання орендованими ними ресурсами були виявами єврейської переваги в економіці краю [43, 672].

Високим був показник зайнятого єврейського населення у промисловості. Серед даної групи були й заможні підприємці, й промислові робітники. Але цілком переважали ремісники – 33% усього єврейства смуги осілості [31, 20]. У Східній Галичині в промисловості євреї в 1900 р. становили близько 40% [31, 47].

Невелика кількість євреїв була зайнята в сільському господарстві. Наприкінці XIX ст. в європейській частині Російської імперії їхня частка становила 3,21% усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в основному в Україні, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося майже 30 тис. хліборобів. Однак до весни 1914 р. і ця кількість зменшилася до 23 тис. осіб, зосереджених у 27 колоніях [51, 67]. У Галичині в сільському господарстві були зайняті від 5 до 10% євреїв [43, 672]. У їхньому користуванні в 1902 р. перебувало понад 10% земельної власності [26]. На Закарпатті у 1867 р. сільським господарством займалися 86 тис. євреїв [51, 67].

Емансипація євреїв у Австро-Угорській імперії сприяла зростанню їхньої частки серед державних службовців. Зокрема, до 1897 р. євреї становили 58% урядових чиновників і суддів Галичини [5].

На соціальний стан поляків значно вплинули заходи російського уряду в зв'язку з польськими повстаннями 1830–1831 і 1863 рр. Царат уживав засобів до послаблення можливостей польських урядовців і поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжував, зокрема, витісненням поляків з адміністрації і взагалі з міст. Відповідно зростала й кількість поляків, безпосередньо зайнятих у землеробстві і переробних галузях [31, 18]. Перед революцією 1917 р. у Наддніпрянщині в сільському господарстві було зайнято 46,8% польської людності від її загальної кількості [1, 18]. У Східній Галичині на доходи від сільського господарства на початку XX ст. жило 59,7% поляків. Серед усього місцевого населення, зайнятого в галузі, поляків було тільки 21,9%, але при цьому більша частина великої земельної власності перебувала саме в їх руках [31, 44, 45], що зумовлювало домінуюче становище поляків у цій галузі економіки.

Окрім землеробства і тваринництва, польські селяни активно займалися й ремеслами, промислами, торгівлею. Але їх частка була незначною [4, 13, 15].

Істотну роль поляки відігравали у фабрично-заводському та кустарному виробництві, зокрема у цукроварінні, винокурінні, борошномельному, паперовому, сукноробному, ковальському, гончарному тощо [4, 15–16]. Вагомим був їх внесок у технічний прогрес. Чимало поляків трудилися конструкторами, директорами заводів, на інших керівних та інженерно-технічних посадах [13, 103; 22, 44]. Загалом у промисловості Великої України працювало 24,1% поляків [1, 18]. Дещо нижчим на початку

XX ст. був відсоток поляків-промисловців у Східній Галичині – 12,8% [31, 44] їх загальної кількості, що зумовлювалося умовами економічно відста-лого, аграрного краю.

Помітним був внесок поляків і в розвиток торгівлі. Здебільшого вони торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вовною, лісом, папе-ром [4, 13–14]. Якщо у Великій Україні торгівлею займалося 2,2% [1, 18] поляків від їх загальної кількості, то в Східній Галичині – 7,7% [31, 44]. Остання цифра зумовлена присутністю в даній групі польськомовних єв-реїв.

Завдяки високому рівню освіти й професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися владою, посідали значне місце в адміністративному апараті, медицині, приватній службі, освіті, армії [31, 20]. На 1917 р. ця категорія становила в Наддніпрянщині 26,9% [1, 18] усього польського населення.

Відповідний відсоток поляків у Східній Галичині був утричі меншим і становив на початку XX ст. близько 9% [31, 44]. Проте, польські магнати і шляхта домінували в усьому політико-економічному житті аграрного краю.

Згідно підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення на 1 січ-ня 1916 р. найбільше були задіяні в сільському господарстві України ні-мецькі колоністи – 57,7% їх загальної кількості [47, 70]. Серед їх здобутків у розвитку галузі варто виділити освоєння значних площ неживаних та малозаселених земельних угідь шляхом їх меліорації, підвищення культу-ри землеробства, садівництва, упорядкування лісового господарства, роз-веденні нових порід худоби і покращення її годівлі [30; 49; 15, 140].

Другим за поширеністю серед німецького населення заняттям була приватна служба – 6,2% [47, 70]. Зокрема, у поміщицьких маєтках, рідше на промислових підприємствах, німці займали посади управляючих, вико-нували низку інших адміністративних функцій [16, 87–88].

Єдиним видом зайнятості, де німці випереджували як українців і ро-сіян, так і євреїв із поляками, були уже згадані особисті доходи й підмоги. Частка німецького населення становила там 4,3% його загальної кількості [47, 70].

Доволі високим був і відсоток німців в адміністрації – 3,2% їх зага-льної кількості [47, 70]. За цим показником вони поступалися лише росія-нам і євреям.

Активно займалося німецьке населення й торгівлею – 4,1% його за-гальної кількості [47, 70], поступаючись у цій галузі серед чисельніших етносів Великої України тільки євреям. Можливо, серйозні позиції німців у торговій сфері були зумовлені їхнім менталітетом. Джерела засвідчують, що «колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі

відвозили свої лишки і свої товари... у магазини, на базари та ярмарки» [2, 36]. Серед представників купецького стану в Україні німці, маючи в 1897 р. 1971 особу [8, 159], за кількістю поступалися лише євреям, росіянам та українцям.

Порівняно низькими серед німецького населення були показники його участі в промисловій діяльності – всього 0,2% [47, 70]. Проте, дослідники відзначають, що розвиток ремесел і промислів серед німців мав деяку специфіку. Повністю присвячувала себе цим заняттям, живучи лише доходами з них, дуже незначна кількість колоністів. Це пояснювалося тим, що більшість поселенців самі виготовляли необхідні для ведення господарства знаряддя праці та предмети домашнього побуту і самі ремонтували їх [16, 89]. Серед німців-промисловиків в Україні переважали підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники [31, 20].

Загалом же система німецького господарювання, як влучно підмітив М. Костюк [16, 93], була побудована так, щоб забезпечити життя колоній усім необхідним, не виходячи за її межі і без будь-якого втручання ззовні, тобто була своєрідним, майже замкнутим економічним простором.

Підсумовуючи, слід зазначити, що на межі ХІХ–ХХ ст. населення України відзначалося багатоетнічним складом. Поруч із українцями тут мешкали й представники інших національностей. Їхня поява, що була зумовлена різними причинами – економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо, призвела до зростання поліетнічності регіону. Напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини склали чверть усього населення України. Найбільші з них зосередилися так: росіяни – головним чином у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губерніях, німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї й росіяни.

За професійною ознакою національні меншини істотно переважали українське населення, являли собою порівняно структурованіші соціальні організми. На відміну від українців, які в суспільному поділі праці переважали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там більш пропорційно, особливо в тих галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

There is investigated basic tendencies of quantity and settling apart growing of most Ukrainian national minorities. It is discovered out of ethnic correlation between cities and villages inhabitants. Features of industrial

employment, public division of labour and social structure among ethnoses of Ukraine are certain.

Key words: *national minorities, quantity, settling apart, social structuring, city, village.*

Исследованы основные тенденции роста численности и расселения крупнейших национальных меньшинств Украины. Выяснено этническое соотношение жителей городов и сел. Определены особенности производственной занятости, общественного разделения труда и социальной структурированности среди украинских этносов.

Ключевые слова: *национальное меньшинство, численность, расселение, социальное структурированность, город, село.*

Література

1. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabłoński. – Warszawa, 1948. – 162 s.
2. Багмет М. Німецькі поселенці – «біля пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. – Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 34–42.
3. Ботушанський В. М. Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – Чернівці, 1993. – Вип. 2. – Частина 1. – С. 45–54.
4. Буравський О. А. Поляки Волині у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Буравський; ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
5. Галиция [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11028>
6. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухман // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 164–175.
7. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія / М. Дністрянський. – Львів, 2006. – 490 с.
8. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XI. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 154–168.
9. Задерейчук І. П. Німецька колонізація українських земель у XVIII – на початку XIX ст. / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 19. – 2006. – № 3. – С. 30–38.
10. Западные окраины Российской империи / Ред. М. Долбилов, А. Миллер. – Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.: ил.
11. Зінченко Ю. Росіяни / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства... / Редкол.: Ю. Римаренко та ін. – К.: Довіра, 1996. – С. 597.
12. Кабузан В., Наулко В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. Кабузан, В. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68.
13. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

14. Кіссе А. І. Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції / А. І. Кіссе // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 34. Вип. 21. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2004. – С. 99–106.
15. Костюк М. Из истории вольнско-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. – Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 131–150.
16. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
17. Кривець Н. В. Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – С. 417–419.
18. Кубійович В. Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У 3-х т. / Під гол. ред. проф. д-ра В. Кубійовича і проф. д-ра Кузелі. – К., 1994–1995. – С. 147–149.
19. Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 96–97.
20. Кучинська О. О. Національні меншини Української СРР на поч. 20-х рр. XX ст. у переддень «великого комуністичного експерименту» / О. О. Кучинська // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 70–77.
21. Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині / П. Лаврів // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 103–107.
22. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
23. Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.
24. Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
25. Міронова І. С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2006. – 305 с.
26. Монолатій І. Галицькі євреї в австрійський період [Електронний ресурс] / І. Монолатій. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatij1.htm>
27. Монолатій І. Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору / І. С. Монолатій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 74–83.
28. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / Іван Монолатій. – Івано–Франківськ : Лілея–НВ, 2010. – 736 с.
29. Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / І. С. Монолатій; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 20 с.
30. Монолатій І. Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс] / І. Монолатій. – Режим доступу: <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>
31. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін.; Редкол. І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.: іл., табл., [3] арк. іл.
32. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / [предисл.: Н. Тройницкий]. – [Т.] 2. – Санкт-Петербург, 1905. – [6], LX, 417 с.
33. Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г. Т. XIII. Екатеринославская губернія / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Изданіе Центрального статистическаго комитета МВД, 1904. – 234 с.

34. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XVI. Киевская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 287 с.
35. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 285 с.
36. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXIII. Полтавская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 315 с.
37. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI. Таврическая губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 310 с.
38. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI. Харьковская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 297 с.
39. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII. Херсонская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. – 319 с.
40. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII. Городъ Одесса / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1903. – 167 с.
41. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVIII. Черниговская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1905. – 341 с.
42. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Видавництво «Ніка-Центр», 2008. – 988 с.
43. Р. М. Жиди / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. / Голов. ред. В. Кубійович. – Т. 2. – Львів: НТШ, 1993. – С. 670–680.
44. Р. М. Німці на Україні / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. / Голов. ред. В. Кубійович. – Т. 5. – Львів: НТШ, 1996. – С. 1768–1774.
45. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіограф. нарис / О. Рафальський / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: Поліус, 2000. – 447 с.
46. Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: Проблеми дослідження / В. Солдатенко // Наукові записки / Збірник. – К.: ПІЕНД, 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 8. – С. 3–20.
47. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год 13-й). – Москва–Петроград, 1918. – С. 70.
48. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.: іл.
49. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 [Електронний ресурс] / О. Г. Суліменко. – Режим доступу: <http://dissert.com.ua/contents/28626.html>
50. Украина. Евреи на территории Украины до конца 18 в. [Електронний ресурс] // Электронная Еврейская Энциклопедия // <http://www.eleven.co.il/article/15408>
51. Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 66–75.
52. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 333 с.